

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σχολή Θετικών Επιστημών

Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης

***Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ ΣΤΟ
«ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ» ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ***

Επιβλέπων καθηγητής: Χατζημωσής Αντώνιος

Εισηγήτρια: Ζουρνατζίδου Ελισσάβετ

ΑΘΗΝΑ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<u>Εισαγωγή.....</u>	<u>1</u>
<u>1.Ιστορική αναδρομή ως τον Αριστοτέλη για την έννοια της ψυχής.....</u>	<u>2</u>
<u>2α.Η έννοια της Ψυχής στον Αριστοτέλη.....</u>	<u>5</u>
<u>2β.Η κριτική του Αριστοτέλη στις θέσεις προγενέστερων φιλοσόφων όσον αφορά την έννοια της ψυχής.....</u>	<u>6</u>
<u>3α.Ο ορισμός και τα είδη της ψυχής.....</u>	<u>10</u>
<u>3β.Ο ποιοτικός και ο παθητικός νους.....</u>	<u>16</u>
<u>3γ.Η σχέση σώματος και ψυχής.....</u>	<u>18</u>
<u>4α.Ο προσδιορισμός της Φαντασίας στο «Περί Ψυχής».....</u>	<u>19</u>
<u>4β.Η σχέση της Φαντασίας με την αίσθηση, την επιστήμη και τη νόηση.....</u>	<u>22</u>
<u>Επίλογος.....</u>	<u>26</u>
<u>Βιβλιογραφία.....</u>	<u>27</u>

Εισαγωγή

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε στα Στάγिरα της Μακεδονίας το 384 π. Χ. και πέθανε στη Χαλκίδα της Εύβοιας το 323 π. Χ. Ο πατέρας του ήταν ο Νικόμαχος και η μητέρα του η Φαιστιάδα. Το γένος του Αριστοτέλη ήταν γνήσιο Ελληνικό, καθώς πόλη καταγωγής του ήταν τα Στάγिरα, η οποία είχε πληθυσμό ελληνικής καταγωγής. Έχασε σε μικρή ηλικία και τους δυο του γονείς, γεγονός που επέδρασε στην διαμόρφωση του χαρακτήρα του. Το 367 π. Χ. ο Αριστοτέλης πήγε στην Αθήνα για να φοιτήσει στην Ακαδημία, σχολή που είχε ιδρύσει ο Πλάτωνας, όπου έμεινε για είκοσι χρόνια, μέχρι το 348 π. Χ. Το γεγονός αυτό, να σπουδάσει δηλαδή στην πλατωνική Ακαδημία, άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στην ζωή του. Ένας από του στόχους της Ακαδημίας ήταν να διαμορφώσει πολιτικούς ικανούς να κυβερνήσουν τις πόλεις-κράτη με βάση τη λογική. Ο Αριστοτέλης συνέβαλε σημαντικά στις έρευνες και στις αναζητήσεις του Πλάτωνα, χάρη στην επαγωγική του μέθοδο. Όμως ο Σταγειρίτης φιλόσοφος δεν ασχολήθηκε με την δημιουργία μιας ιδανικής πόλης-κράτους και με την δημιουργία ιδανικών μορφών πολιτευμάτων. Αλλά προσπάθησε να βρει τα αίτια της παρακμής της πόλης-κράτος και να προτείνει λύσεις. Ο ίδιος ασχολήθηκε, όπως φαίνεται στα έργα με πολλές φιλοσοφικές έννοιες και αναζητήσεις: ον, φύση, αρετή, ηθική και όλα αυτά σε συνδυασμό με την έρευνα του για την εξέλιξη των πόλεων-κρατών της Ελλάδας. Και με τον τρόπο αυτό έχει καθορίσει μέχρι και σήμερα την δημιουργία και την εξέλιξη φιλοσοφικών συστημάτων. Σήμερα τα έργα του Αριστοτέλη έχουν διαδοθεί σε όλη την Ευρώπη και έχουν μελετηθεί από κορυφαίους φιλοσόφους αλλά από πολλούς επιστήμονες διαφορετικού κλάδου. Πλέον δεν μπορεί να υπάρξει ολοκληρωμένη φιλοσοφική μελέτη, χωρίς κάποια αναφορά στον Αριστοτέλη.

Στην εργασία αυτή θα ασχοληθούμε με ένα από τα πιο ενδιαφέροντα έργα του Αριστοτέλη, το «Περί Ψυχής», το οποίο εντάσσεται στη γραμμή των έργων για τη φύση. Στο συγκεκριμένο έργο, ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, δεν διστάζει να αναφέρει την αναγκαιότητα, την σπουδαιότητα αλλά και την δυσκολία της έρευνας του. Όπως έχει τονίσει αρχικά το πρώτο πρόβλημα που αντιμετώπισε ήταν αν είναι κοινή η μέθοδος σε όλα τα ερευνητικά πεδία για προσδιορισμό της ουσίας και των ιδιοτήτων του γνωστικού αντικειμένου ή αν θα έπρεπε για κάθε πεδίο να αναζητηθεί συγκεκριμένη μέθοδος. Το έργο του ξεκινάει με μια σειρά ερωτημάτων, τα οποία θα προσπαθήσει να απαντήσει. Ο Αριστοτέλης στο συγκεκριμένο του έργο έρχεται αντιμέτωπος με το γενικό ερώτημα «τι είναι η ψυχή», το οποίο και θα προσπαθήσει να απαντήσει. Θα δούμε λεπτομερέστερα το έργο του σε όσα θα ακολουθήσουν παρακάτω.

1.Ιστορική αναδρομή ως τον Αριστοτέλη για την έννοια της ψυχής.

Ο Αριστοτέλης δεν αποτελεί τον μοναδικό φιλόσοφο που ασχολήθηκε με την έννοια της ψυχής. Οι προσπάθειες για την κατανόηση της ανθρώπινης ψυχής ξεκινούν από την αρχαιότητα και πολύ πριν τον Αριστοτέλη. Πρώτοι προσπάθησαν να δώσουν μια απάντηση στον προβληματισμό για την φύση της ψυχής ήταν οι Αιγύπτιοι. Σύμφωνα τους ίδιους, η ψυχή συνεχίζει να ζει και μετά τον θάνατο του σώματος και γι' αυτό τον λόγο ανέπτυξαν την τεχνική της ταρίχευσης¹ του ανθρώπινου σώματος.

Κατά την προσωκρατική περίοδο², ο όρος «ψυχή» χρησιμοποιείται με την έννοια της ζωής. Συγκεκριμένα, ότι είναι ζωντανό και ανήκει στη φύση έχει ψυχή, γιατί μπορεί να αναπτύξει κάποια δύναμη. Αντίθετα, οι Μιλήσιοι φιλόσοφοι δεν ασχολήθηκαν συστηματικά με την έννοια της ψυχής, αλλά μέσα των διατυπώσεων τους για τη φύση καταλαβαίνουμε ότι συνέδεσαν την ψυχή με τον φυσικό κόσμο. Αυτός που ασχολήθηκε παραπάνω με τον συγκεκριμένο προβληματισμό είναι ο Θαλής ο Μιλήσιος, ο ίδιος θεωρούσε αίτιο δημιουργίας των πάντων το νερό. Υποστήριζε πως όλα τα όντα έχουν ψυχή. Ακόμη κι ένας μαγνήτης, σύμφωνα με τον ίδιο έχει ψυχή, επειδή έχει την ικανότητα να τραβήξει ένα σίδηρο. Όπως γίνεται κατανοητό, υποστήριζε ότι όλη η ύλη είναι ζωντανή και έμψυχη.

Στη συνέχεια ο Αναξίμανδρος προβάλλει το άπειρο ως πηγή ζωής και γέννησης κάθε έμψυχου όντος. Τέλος ο Αναξίμενης, είναι ο τελευταίος από τους Μιλήσιους φιλοσόφους που θεωρούν τη ψυχή ως πηγή όλων των όντων. Πιστεύει πως αιτία ύπαρξης του κόσμου και πηγή ζωής για τον άνθρωπο και την φύση είναι ο αέρας. Δηλαδή, όπως δηλώνει ο ίδιος ο αέρας είναι η ψυχή. Στη συνέχεια περνάμε στους Πυθαγόρειους φιλοσόφους, οι οποίοι απομακρύνονται από τον υλισμό καθώς έχουν μια διαφορετική αντίληψη για την έννοια της ψυχής. Σύμφωνα με τους ίδιους, τα Μαθηματικά και οι αριθμοί ερμηνεύουν την πηγή της ζωής. Συγκεκριμένα, ο αριθμός είναι η αρχή των πάντων και η δημιουργία της ζωής στο σύμπαν. Και στο σημείο αυτό για πρώτη φορά αναφέρεται η έννοια της μετεμψύχωσης, δηλαδή την ιδιότητα που έχει η ψυχή να επιβιώνει. Υποστηρίζουν πως το σώμα αποτελεί φυλακή της ψυχής, η οποία έχει θεϊκή φύση. Και για αυτόν τον λόγο οι Πυθαγόρειοι έκαναν λόγο για ηθική ζωή και προσπαθούσαν να προσδιορίσουν ποια είναι η ηθική ζωή που θα οδηγήσει την ψυχή σε ανώτερες μετενσαρκώσεις, μέχρι να καταφέρει να ενωθεί με το θείο.

1. Η διαδικασία κατά την οποία το σώμα του νεκρού αδειάζεται από τα εσωτερικά του όργανα και υφίσταται κατάλληλη επεξεργασία ώστε να καθυστερήσει η σήψη του και να είναι προετοιμασμένο για την μεταθανάτιο ζωή που θα ακολουθήσει ο νεκρός.
2. Ως προσωκρατικοί φιλόσοφοι εννοούνται φιλόσοφοι που έζησαν από τον 7^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και την περίοδο του Σωκράτη, αφού ορισμένοι υπήρξαν σύγχρονοι του. Ο στοχασμός τους είναι προδρομικός της σωκρατικής σκέψης και της ελληνικής φιλοσοφίας. Θεωρούνται οι πρώτοι που διατύπωσαν φιλοσοφικές θεωρίες, εγκαταλείποντας την παράδοση.

3. Φιλοσοφική σκέψη που υποστηρίζει πως το κύριο συστατικό του Σύμπαντος είναι η ύλη, και πως όλα τα φαινόμενα που παρατηρούνται μπορούν να εξηγηθούν ως υλικές αλληλεπιδράσεις.

Μετά τους Πυθαγόρειους φιλοσόφους έκαναν την εμφάνισή τους οι Ελεάτες, δηλαδή ο Ξενοφάνης, ο Παρμενίδης και ο Ζήνων. Δεν ασχολήθηκαν με τον προβληματισμό για την έννοια της ψυχής. Σε αντίθεση με τον Ηράκλειτο από την Έφεσο, ο οποίος εκείνη την περίοδο ασχολήθηκε με το ζήτημα. Στο έργο του «Περί Φύσεως», αναφέρει ότι αρχή του σύμπαντος και βασικό αίτιο της ζωής είναι ο πόλεμος («Πόλεμος πάντων πατήρ»). Όπως γίνεται κατανοητό ο Ηράκλειτος συνδέει την ψυχή με το πυρ και το ύδωρ. Χωρίζει την ψυχή σε δύο κατηγορίες τις ξηρές και τις υγρές. Συγκεκριμένα, τις ξηρές τις χαρακτηρίζει πύρινες, αιθέριες, λαμπερές και έχουν την ιδιότητα να διατηρούνται μετά το θάνατο. Τις υγρές τις αναφέρει ως φθίνουσες ψυχές, οι οποίες πεθαίνουν και χάνουν την ατομικότητα τους, καθώς μετατρέπονται σε νερό.

Στην συνέχεια της ιστορικής μας αναδρομής για την έννοια της ψυχής θα συναντήσουμε τον Εμπεδοκλή. Ο ίδιος χαρακτήριζε τις ψυχές ως «δαίμονες», που ζούσαν σε μια πολιτεία, όπου δεν κυβερνούσε κανένας θεός σε μια κατάσταση αθωότητας και ευδαιμονίας. Όπως αναφέρει, στο στάδιο αυτό κυριαρχεί η Φιλότης και το Νεικος μένει αποκλεισμένο. Μετά απ' αυτήν την κατάσταση, το Νεικος επιδρά στην ψυχή και αυτή χάνει την αρχικής της αγνότητας, επειδή εκείνη υποκύπτει σε σοβαρό παράπτωμα. Στην πορεία μετά από αλλεπάλληλες ενσαρκώσεις η ψυχή περνά στην κατάσταση της ευδαιμονίας, δηλαδή στην αρχική της κατάσταση. Όπως γίνεται κατανοητό η ψυχή φτάνει σε ένα υψηλό στάδιο, ύστερα από διάφορα στάδια που περνά. Ύστερα από αυτό το υψηλό στάδιο δεν γίνεται καμία ενσωμάτωση της ψυχής σε άλλο σώμα.

Επόμενος φιλόσοφος που ασχολήθηκε με τον προβληματισμό της ψυχής είναι ο Αναξαγόρας, ο οποίος θεωρεί πως για να προκληθεί ο κόσμος προϋποτίθεται η μείξη και ο διαχωρισμός διάφορων στοιχείων. Αναφέρει πως βασική αιτία ύπαρξης είναι ο Νους. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο Νους αποτελεί το καθαρότερο στοιχείο που γνωρίζει τα πάντα και έχει την μεγαλύτερη δύναμη. Είναι άπειρος και δεν αναμιγνύεται με τίποτα αλλά είναι μόνος με τον εαυτό του. Ελέγχει τα έμψυχα όντα, τα οποία λέγονται έμψυχα γιατί δέχονται τη δύναμη του Νου, που τα κινεί.

Και οι ατομικοί φιλόσοφοι, ο Λεύκιππος ο Μιλήσιος και ο μαθητής του ο Δημόκριτος ο Αβδηρίτης, διατύπωσαν την άποψη τους για την ψυχή. Θεωρούνται ατομικοί φιλόσοφοι γιατί προσπαθούν να ερμηνεύσουν την ύλη και τα υλικά σώματα. Σύμφωνα με τους ίδιους, η ύλη αποτελείται από άτομα, τα οποία είναι αμετάβλητα σωματίδια και αδιαίρετα, τα οποία κινούνται μέσα σε ένα κενό χώρο και με τις συνεχείς συγκρούσεις τους, δημιουργούν νέες μορφές σωμάτων. Η ψυχή ως οντότητα αποτελείται από τα ίδια συστατικά της ύλης, δηλαδή τα άτομα. Για τον Δημόκριτο η ψυχή είναι πηγής ζωής γιατί τα άτομα που αποτελούν τη ψυχή δίνουν ζωή στο σώμα. Ο Αριστοτέλης άσκησε κριτική στον Δημόκριτο για την άποψη του

για την έννοια της ψυχής. Κατά τον Αριστοτέλη, ο Δημόκριτος θεωρεί την ψυχή σαν την κινητική ουσία που αποτελείται από άτομα που απλώνονται μέσα στο σώμα και του ασκούν διάφορες λειτουργίες, όπως η σκέψη⁴. Ακόμη ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι κατά την θεωρία του Δημόκριτου τα άτομα της ψυχής είναι αυτοκινούμενα για αυτό και τις ψυχικές λειτουργίες, τις κυριαρχεί η αυτοτέλεια και η αυτοδυναμία⁵. Ο νους είναι και αυτός μια συγκέντρωση αυτοκινούμενων ατόμων. Η σκέψη λειτουργεί όπως και η αίσθηση, με εξωτερικά ερεθίσματα τα οποία δημιουργούνται με την επαφή ή πρόσκρουση όμοιων ατόμων στο περιβάλλον.

Μετά τους Ατομικούς φιλοσόφους έρχεται η περίοδος δράσης των Σοφιστών (460 π. Χ.). Οι Σοφιστές τοποθέτησαν τον άνθρωπο ως κέντρο της φιλοσοφίας τους και ερμήνευσαν τον κόσμο, χωρίς τον υπερφυσικό παράγοντα. Διαμόρφωσαν την άποψη ότι η γνώση, η αλήθεια και οι αξίες είναι σχετικές έννοιες. Στις απόψεις τους παρατηρείται η παραβίαση των κανόνων της λογικής και γι αυτόν τον λόγο τους ασκήθηκε κριτική από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.

Τέλος, μετά τους προσωκρατικούς φιλοσόφους ξεκινά η κλασική περίοδος (500 π. Χ. -323 π. Χ.) με τους μεγαλύτερους φιλοσόφους που συναντάμε στην ιστορία της φιλοσοφίας, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Στο διάλογο του Πλάτωνα «Φαίδρος» βλέπουμε ότι παρομοιάζει την ψυχή με άρμα που το οδηγούν φτερωτά άλογα και ένας ηνίοχος. Το ένα άλογο είναι άριστο και με ευγενική καταγωγή (το θυμοειδές), ενώ το άλλο (το επιθυμητικόν) έχει τις αντίθετες ιδιότητες. Το γεγονός αυτό κάνει την καθοδήγηση από τον ηνίοχο (το λογικιστικόν) δύσκολο έργο. Το αγαθό άλογο είναι αθάνατο ενώ το άλλο θνητό. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα αυτά είναι και τα χαρακτηριστικά της ψυχής. Συγκεκριμένα, το αγαθό άλογο συμβολίζει την ψυχή και την αθανασία της ψυχής, ενώ το άλλο υπονοεί το σώμα και τις επιφανειακές και εφήμερες ανάγκες του. Τελικά, η τύχη του άρματος θα κριθεί από τις προτεραιότητες που θα δώσει ο ηνίοχος είτε στη ψυχή είτε στο σώμα. Όπως αναφέρει ο ίδιος η ψυχή χωρίζεται σε τρία μέρη: το λογιστικό, το θυμοειδές και το επιθυμητικό. Και τρεις είναι οι αρετές που συναντάμε, οι οποίες αντιστοιχούν σε κάθε ένα από τα τρία μέρη της ψυχής. Η αρετή του λογιστικού είναι η σοφία, του θυμοειδές η αρετή της ανδρείας και η σωφροσύνη. Οι αρετές αυτές πρέπει να αναπτύσσονται αρμονικά, ώστε το λογιστικό να κυριαρχεί στα άλλα δύο μέρη, το συναισθηματικόν (θυμοειδές) στο επιθυμητικόν, δηλαδή στις επιθυμίες και στα πάθη. Δεν θα πρέπει το επιθυμητικόν να κυβερνά την ψυχή γιατί είναι το κατώτερο και το πιο άπληστο μέρος. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Πλάτωνας η συνύπαρξη των τριών μερών αποτελεί τη δικαιοσύνη, η οποία είναι η αρμονία των τριών άλλων αρετών.

4. Αριστοτέλης, Περί Ψυχής 405α5

5. Αριστοτέλης, Περί Ψυχής 403b31

2α. Η έννοια της ψυχής στον Αριστοτέλη

Το «Περί ψυχής» δεν είναι το μόνο το έργο του Αριστοτέλη, όπου γίνεται λόγος για την έννοια της ψυχής. Το συγκεκριμένο έργο του ανήκει στα έργα της ώριμης συγγραφικής του περιόδου, δηλαδή αυτά που έγραψε την περίοδο 335-323 π. Χ. κατά την τελευταία διαμονή του στην Αθήνα. Σε αυτό το έργο του εξετάζεται η έννοια της ψυχής και συγκεκριμένα η φύση της, η ουσία και οι ιδιότητές της. Συγκεκριμένα, ο Αριστοτέλης στα ηθικό-πολιτικά του έργα εξετάζει την ψυχής ως ψυχή του ανθρώπου και τονίζει ότι αυτό θα πρέπει να είναι και το μέλημα ενός πολιτικού. Δηλαδή, καθώς ένας πολιτικός ενδιαφέρεται για την ανθρώπινη αρετή και εφόσον αυτή δεν είναι μέρος του ανθρώπινου σώματος, θα πρέπει να εξετάσει και αυτός θεωρητικά την ψυχή⁶. Επίσης, στα Ηθικά Νικομάχεια, εξετάζει τα συναισθήματα, τις ικανότητες και τις έξεις της ψυχής. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Αριστοτέλης ερευνά την ψυχής ως άλογη και ως έλλογη. Δηλαδή θέλει να εξετάσει εάν έχει σχέση με τον λόγο, μια σχέση αντίθεσης και αντιπαλότητας.

Στο β' βιβλίο της Ρητορικής (κεφ. 2-11 και 12-17) βλέπουμε πάλι αναφορά του Αριστοτέλη στην έννοια της ψυχής. Συγκεκριμένα σε αυτό το έργο εξετάζονται τα πάθη της ψυχής και ο ανθρώπινος ψυχισμός. Και στα Μετά Φυσικά η αναφορά στην ψυχή εύλογα έχει θέση στα πλαίσια της έρευνας για τις αιτίες και τις αρχές των όντων και στα πλαίσια της έρευνας για την ουσία. Τέλος, στο φιλοσοφικό διάλογο του Αριστοτέλη «Ευθύδημος», ο οποίος είναι σήμερα χαμένος συναντάμε αναφορές για την αθανασία της ψυχής. Ο Αριστοτέλης ακολουθεί συγκεκριμένη δομή στα περισσότερα έργα του, όπως και στο Περί Ψυχής. Στην αρχή διατυπώνει τα ερωτήματα που πρέπει απαντηθούν για την έρευνα της έννοιας της ψυχής, ενώ στη συνέχεια κάνει κριτική στις απόψεις των προγενέστερων για να φτάσει στο δικό του συμπέρασμα. Στο τέλος αναπτύσσει την δική του θέση, η οποία σε γενικές γραμμές είναι η εξής:

ἀναγκαῖον ἄρα τὴν ψυχὴν οὐσίαν εἶναι ὡς εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶντων ἔχοντος.

Μετάφραση:

Είναι ανάγκη λοιπόν η ψυχή να είναι ουσία, γιατί είναι μορφή σώματος φυσικού που έχει τη δυναμικότητα να ζει.

6. Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1102a 5

2β. Η κριτική του Αριστοτέλη στις θέσεις προγενέστερων φιλοσόφων όσον αφορά την έννοια της ψυχής

Στο πρώτο μέρος του έργου του Αριστοτέλη «Περί Ψυχής», ο ίδιος προσπαθεί να ανακαλύψει και να εξετάσει την φύση της ψυχής, την ουσία της και τις ιδιότητες της. Αρχικά για να μπορέσει να διατυπώσει την έννοια της ψυχής και να βρει την απάντηση στο ερώτημα «τι είναι η ψυχή;» θέτει ορισμένα ερωτήματα. Αναρωτιέται λοιπόν, ο φιλόσοφος, ποια μέθοδος θα χρησιμοποιηθεί, σε ποιο γένος ανήκει η ψυχή, αν διαιρείται σε μέρη ή όχι, αν όλες οι ψυχές είναι όμοιες ή όχι και τέλος αν είναι δυνάμει ή εντελέχεια.

πρῶτον δ' ὅσως ἀναγκαῖον διελεῖν ἐν τῷ ἐν γένει καὶ τῷ ὅσῳ, λῶγῳ δὲ πῶς περὶ τῆς καὶ οὐσίας καὶ ποσότητος, καὶ τῆς ἄλλης τῆς διαιρεθείσης κατηγορίας, ὅτι δὲ πῶς ἐν δυνάμει ὄντων καὶ πολλῶν ἐντελέχειας διαφείδει γὰρ οὐ τι μικρόν.

Μετάφραση:

Πρώτα από όλα, είναι αναμφίβολα αναγκαίο να προσδιορίσουμε σε ποιο από τα γένη κατατάσσεται η ψυχή και τι είναι, εννοώ, δηλαδή, αν είναι τούτο εδώ και ουσία, ποιότητα, ποσότητα ή κάποια άλλη από τις κατηγορίες που έχουμε διακρίνει, επιπλέον αν κατατάσσεται στα δυνάμει όντα ή είναι περισσότερο είδος εντελέχειας, διότι η διαφορά είναι σημαντική.

Στην περίπτωση που η ψυχή αποτελείται από μέρη, ο Αριστοτέλης βάζει ως στόχο να ερευνηθεί πρώτα όλη η ψυχή ή κάθε μέρος της ξεχωριστά και να εντοπίσει τις επιμέρους διαφορές των συγκεκριμένων μερών. Ένα τελευταίο ερώτημα που απασχολεί τον Σταγειρίτη φιλόσοφο στο έργο του είναι αν οι καταστάσεις της ψυχής ανήκουν στο σώμα, συγκεκριμένα αν η ψυχή συνδέεται με το σώμα. Και η απάντηση που έρχεται να δώσει ο Αριστοτέλης είναι πως όλα τα παθήματα της ψυχής είναι συνδεδεμένα με το σώμα, αφού τα χαρακτηρίζει ως λόγους μέσα στην ύλη⁷.

Στην συνέχεια, ακολουθεί την συνηθισμένη μέθοδό του, δηλαδή αφού έχει ασχοληθεί με τα συγκεκριμένα ερωτήματα, προβαίνει στην παρουσίαση των θέσεων των προγενέστερων φιλοσόφων που ασχολήθηκαν με την έννοια της ψυχής. Με τον τρόπο αυτό, δηλαδή να αναφέρει τις απόψεις των προγενέστερων και να τους ασκήσει κριτική, έχει σκοπό να θέσει τις δικές τους απόψεις για το συγκεκριμένο ζήτημα. Οι φιλόσοφοι με τους οποίους θα ασχοληθεί και θα ασκήσει κριτική είναι ο δάσκαλος του ο Πλάτωνας, οι Ατομικοί φιλόσοφοι, οι Πυθαγόρειοι και ο Εμπεδοκλής.

7. Περί Ψυχής Ι, 403a 25

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος συγκεκριμένα, άσκησε κριτική στους προγενέστερους του για την έννοια της ψυχής σε τρία σημεία. Το πρώτο σημείο που διαλέγει για κριτική ο Αριστοτέλης είναι η κίνηση της ψυχής. Πολλοί προγενέστεροι του θεώρησαν ότι η ψυχή είναι αυτό που κινεί, παρέχει δηλαδή κίνηση στα ζωντανά πλάσματα. Την χαρακτήρισαν ως κύριο παράγοντα κίνησης και συνεπώς έχει την ιδιότητα να κινεί και τον εαυτό της, εφόσον αυτό που δεν κινείται δεν μπορεί να κινεί και το άλλο, όπως υποστήριζαν⁸. Το επόμενο σημείο πάνω στο οποίο ασκεί κριτική στους προγενέστερους του αφορά τη γνώση και την αίσθηση. Αναλυτικότερα, η ψυχή χαρακτηρίζεται ως το μέσον που γνωρίζει και αισθάνεται τα όντα, ενώ παράλληλα αποτελείται από διάφορα πρωταρχικά στοιχεία που ανήκουν στο σύμπαν⁹. Και ο Πλάτων στο Τίμαιο υποστηρίζει ότι η ψυχή προκύπτει από τα στοιχεία, συγκεκριμένα θεωρεί ότι με το όμοιο γνωρίζεται το όμοιο και ότι όλα τα πράγματα προκύπτουν από τις αρχές. Συνοπτικά πολλοί προγενέστεροι του Αριστοτέλη θεώρησαν ότι η ψυχή είναι κάτι που προκαλεί κίνηση και κάτι που παράγει γνώση. Έτσι πολλοί με βάση τον παραπάνω συνδυασμό την χαρακτήρισαν ως έναν αριθμό που κινεί τον εαυτό του. Ένα τελευταίο χαρακτηριστικό της ψυχής στο οποίο επιλέγει ο Αριστοτέλης να ασκήσει κριτική είναι η μη σωματικότητα. Από τη μια πλευρά έχουμε αυτούς που υποστηρίζουν ότι το ζήτημα της μη σωματικότητας αποτελεί συμπέρασμα των δύο παραπάνω θέσεων, δηλαδή ότι η ψυχή παράγοντας κίνησης και αποτελείται από πρωταρχικές αρχές. Επομένως αυτοί που θεωρούν τις αρχές αυτές ασώματες, θεωρούν και την ψυχή ασώματη. Από την άλλη πλευρά κατηγορεί τους προγενέστερους φιλοσόφους, γιατί δεν κατάφεραν να βρουν τη σύνδεση ψυχής και σώματος. Συγκεκριμένα θεωρούν ότι η ψυχή είναι ένα ξεχωριστό πράγμα, το οποίο έχει την ικανότητα να υπάρξει και μόνο του, χωρίς την παρουσία του σώματος. Εδώ όμως ο Αριστοτέλης εναντιώνεται, καθώς θεωρεί ότι η ψυχή αποτελεί ενότητα, δηλαδή ψυχή και σώμα μαζί. Έτσι εναντιώνεται και με τις θεωρίες για μετενσάρκωση της ψυχής σε διάφορα σώματα, εφόσον μια ψυχή αποτελεί μια ενότητα δεν είναι δυνατόν οι θεωρίες αυτές να ευσταθούν.

Και στο σημείο αυτό αρχίζει η κριτική του Αριστοτέλη στις προγενέστερες θέσεις για την ψυχή. Αρχικά προσπαθεί να αποδείξει ότι η ψυχή δεν είναι δυνατόν να κινείται και γι αυτό το λόγο επιχειρεί να διαψεύσει τις θεωρίες που υποστηρίζουν το αντίθετο. Για να το καταφέρει αυτό ορίζει τέσσερα είδη κίνησης, τη μεταφορά, την αλλοίωση, την μείωση και την αύξηση. Η ψυχή, όπως υποστηρίζει μπορεί να διαθέτει κάποια από τις κινήσεις αυτές ή και όλα τα είδη κινήσεων¹⁰.

8. Περί Ψυχής Ι, 404 b 9

9. Περί Ψυχής Ι, 404b 10-11

10. Περί Ψυχής Ι, 406a 12-14

Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο και με όλους τους φιλοσόφους της αρχαιότητας το πρόβλημα της κίνησης συνδέεται στενά με το πρόβλημα του όντος, γεγονός το οποίο τους απασχόλησε αρκετά. Κατά τον Αριστοτέλη η ψυχή κινείται με έναν συγκεκριμένο τρόπο και αυτό το είδος κίνησης δεν μπορεί να είναι συμπτωματικό¹¹. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κίνηση της ψυχής πηγάζει από την ίδια τη φύση της ψυχής. Και εφόσον η ψυχή είναι κινητήριος δύναμη του σώματος, τότε το σώμα κινείται ακριβώς όπως η ψυχή¹². Ένα δεύτερο συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η ψυχή βρίσκεται σε κάποιο συγκεκριμένο χώρο, καθώς κάθε είδος κίνησης πραγματώνεται στο χώρο. Εάν όμως, το σώμα κινείται όμοια με την ψυχή, τότε η ψυχή θα άλλαζε συνέχεια θέσεις, καθώς το σώμα όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης κινείται με μετατόπιση. Με αποτέλεσμα να μετακινείται ολόκληρη η ψυχή ή έστω μέρη της¹³. Στην περίπτωση που ίσχυε το παραπάνω, θα ήταν εφικτό οι μετενσαρκώσεις της ψυχής σε άλλα σώματα, δηλαδή η ψυχή θα μπορούσε να μεταβαίνει από ένα ζωντανό σώμα σε ένα νεκρό. Ο Αριστοτέλης δεν αποδεχόταν την θεωρία της μετεμψύχωσης, εφόσον είχε υιοθετήσει την άποψη του ρεαλισμού. Σύμφωνα, πάντα με τον ίδιο η ψυχή κινεί το σώμα με την ελεύθερη βούληση και σκέψη.

Για να συνεχίσει την κριτική στους προγενέστερους του για την έννοια της ψυχής ο Αριστοτέλης, παρουσιάζοντας το έργο του Πλάτωνα «Τίμαιος», παραθέτει την άποψη του δασκάλου του για το «τι είναι η ψυχή». Στον πλατωνικό διάλογο ο Τίμαιος θεωρεί πως η ψυχή κινεί το σώμα, εφόσον κινείται και η ίδια. Δηλαδή, ορίζει την ψυχή ως δύναμη που κινεί το σώμα και μεταδίδει την κίνηση της στο σώμα αφού είναι συνδεδεμένη μαζί του¹⁴. Ο Αριστοτέλης δεν θα διστάσει να ασκήσει κριτική και στον δάσκαλο του, καθώς ο Πλάτωνας θεωρεί την ψυχή μέγεθος και την ταυτίζει με τον νου. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος όμως δεν θεωρεί πως η ψυχή είναι μέγεθος, εφόσον έχει ενότητα και συνέχεια όπως αναφέρει ο ίδιος, πράγμα που συμβαίνει και στην περίπτωση των αριθμών. Όπως γίνεται φανερό από τις παραπάνω θέσεις, οι περισσότεροι φιλόσοφοι ασχολήθηκαν με την ερμηνεία της ουσίας της ψυχής. Το γεγονός αυτό αποτελεί αφορμή για να συνεχίσει ο Αριστοτέλης την κριτική, καθώς κανένας από τους προγενέστερους δεν ασχολήθηκε με το σώμα που θα υποδεχθεί την ψυχή. Κάθε σώμα έχει μια ξεχωριστή ουσία, μια ξεχωριστή μορφή, όπως υποστηρίζει και δεν είναι δυνατόν οποιαδήποτε ψυχή να μπορεί να μπει σε οποιοδήποτε σώμα¹⁵. Δεν είναι σε θέση κάθε σώμα, όπως γίνεται κατανοητό, να υποδεχτεί οποιαδήποτε ψυχή.

11. Περί Ψυχής Ι, 406a 18-19

12. Περί Ψυχής Ι, 406a 30-406 1

13. Περί Ψυχής Ι, 406b 1-5

14. Περί Ψυχής Ι, 406b 26-28

15. Περί Ψυχής Ι, 407b 20-24

Σε ένα ακόμη σημείο που οι προγενέστεροι θα δεχθούν την κριτική του Αριστοτέλη είναι η αντίληψη της ψυχής ως αρμονία. Συγκεκριμένα πολλοί φιλόσοφοι θεωρούσαν ότι η ψυχή είναι αρμονία, δηλαδή αποτελείται από την ένωση και την σύνθεση αντίθετων στοιχείων. Και συνεχίζουν, υποστηρίζοντας, πως και το σώμα αποτελείται από ενάντια στοιχεία¹⁶. Αντίθετη άποψη φαίνεται να έχει ο Αριστοτέλης, καθώς όπως τονίζει η ψυχή δεν μπορεί να είναι αρμονία, καθώς δεν αποτελεί χαρακτηριστικό της αρμονίας να θέτει σε κίνηση, κάτι που ισχύει στην περίπτωση της ψυχής, που έχει την ικανότητα να κινεί το σώμα. Η λέξη αρμονία θα ταίριαζε περισσότερο σε καταστάσεις που αφορούν την υγεία και όχι στις ικανότητες του σώματος. Και συνεχίζει την κριτική του ο Αριστοτέλης, παραθέτοντας το πρόβλημα σε ποιο μέρος του σώματος ανήκει η ψυχή. Κάθε μέρος του σώματος έχει δημιουργηθεί από μείξη διαφορετικών στοιχείων και είναι κάτι ξεχωριστό. Από το παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι θα πρέπει να υπάρχουν διάφορες ψυχές που η καθεμία θα ανήκει σε ένα ξεχωριστό μέρος του σώματος, βέβαια κάτι τέτοιο είναι παράλογο όπως γίνεται κατανοητό¹⁷.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, εναντιώνεται και με την άποψη ότι η ψυχή αποτελείται από επιμέρους στοιχεία, για να μπορεί να αισθάνεται να όντα και να γνωρίζει το καθένα από αυτά¹⁸. Το ίδιο ισχύει και με άλλα συναισθήματα, όπως το συναίσθημα της χαράς, της λύπης, του φόβου και της οργής, τα οποία αποτελούν μορφές κίνησης. Είναι λάθος, όπως υποστηρίζει ο Αριστοτέλης να λέμε ότι η ψυχή χαίρεται, λυπάται, φοβάται ή οργίζεται. Αντίθετα, το σωστό είναι να λέμε ότι ο άνθρωπος νιώθει αυτά τα συναισθήματα με την βοήθεια της ψυχής. Ο άνθρωπος είναι αυτός που αισθάνεται και όχι η ψυχή. Προκύπτει λοιπόν, ότι η κίνηση είτε φτάνει από το σώμα στην ψυχή είτε προέρχεται από την ψυχή. Και κάπως έτσι ο Αριστοτέλης τελειώνει το πρώτο μέρος από το έργο του «Περί Ψυχής».

16. Περί Ψυχής Ι, 407b 30-33

17. Περί Ψυχής Ι, 408a 16-18

18. Περί Ψυχής Ι, 409b 23-25

3α. Ο ορισμός και τα είδη της ψυχής

Ο Αριστοτέλης και στο δεύτερο μέρος του έργου του συνεχίζει το ταξίδι για την ανακάλυψη σχετικά με το «τι είναι η ψυχή». Και στο σημείο αυτό θα προσπαθήσει να φτάσει στον ορισμό της έννοια της ψυχής. Αρχικά όμως ορίζει την ουσία ως στοιχείο που εμπεριέχει την ύλη καθώς και το είδος και την μορφή. Δεν κατάφερε να φτάσει στον ακριβή προσδιορισμό της ύλης αλλά το χαρακτηρίζει ως υποκείμενο το οποίο προσδιορίζεται μέσω του είδους και της μορφής του¹⁹. Για να γίνει κατανοητός ο ορισμός θα πρέπει να αποσαφηνιστούν οι όροι εν δυνάμει και εν ενεργεία. Όπως αναφέρει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, η ύλη αποτελεί την αιτία της μεταβολής εξαιτίας περάσματος της από την δυνάμει κατάσταση στην εν ενεργεία. Έτσι υπάρχει εν δυνάμει όσο χρόνο προσπαθεί να επιτύχει την μορφή αλλά όταν πραγματωθεί είναι μέσα στην μορφή. Το εν δυνάμει είναι αυτό που δεν απέκτησε ακόμη την μορφή του αλλά έχει την δυνατότητα να την αποκτήσει στο μέλλον όταν γίνει εν ενεργεία ον. Και έτσι στις αρχές του δεύτερου μέρους ο Αριστοτέλης δίνει τον πρώτο ορισμό της ψυχής. Σύμφωνα με τον οποίο, η ψυχή είναι ουσία, ένα είδος σώματος φυσικού που διαθέτει δυνάμει ζωή²⁰.

Από τον παραπάνω ορισμό του Αριστοτέλη προκύπτει ότι η ουσία ορίζεται ως εντελέχεια, άρα και η ψυχή είναι εντελέχεια ενός φυσικού σώματος που διαθέτει δυνάμει ζωή. Παράλληλα, ερμηνεύει την εντελέχεια με δύο έννοιες, πρώτον ως επιστήμη και δεύτερον ως άσκηση. Επομένως, η ψυχή θα πρέπει να είναι η πρώτη εντελέχεια φυσικού σώματος που διαθέτει ικανά μέρη που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως όργανα και μέσα για την εκτέλεση ενός σκοπού²¹. Ο Αριστοτέλης με την έννοια της εντελέχειας θέλει να ορίσει την έκφραση της εσωτερικής δύναμης των πραγμάτων. Και συγκεκριμένα, στην περίπτωση της ψυχής, η ψυχή είναι η αρχή και η αιτία, το τελικό αίτιο των όντων, δηλαδή αυτή που γεννά τη ζωή. Προϋπάρχει των πάντων και είναι προγενέστερη ακόμη και από το όν, στο οποίο μετά πραγματώνεται, αποτελεί δηλαδή ολόκληρη την ουσία του όντος, εκτός από την ύλη, είναι το είδος του. Από τα παραπάνω ο Αριστοτέλης οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η ψυχή αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ζωής και είναι αυτή που διακρίνει ένα έμψυχο από ένα άψυχο ον, δηλαδή η ψυχή είναι ουσία²². Είναι αυτό που καθιστά ένα ον ζωντανό και αυτό που του δίνει ζωή. Έτσι ο Αριστοτέλης πρέπει να ερευνήσει ποια από τα όντα έχουν ψυχή. Καταλήγει ότι πέρα από τον άνθρωπο και τα ζώα αλλά και τα φυτά έχουν ψυχή, και συνεπώς αποτελούν ζωντανά όντα. Εφόσον η ψυχή αποτελεί την μορφή ενός ζωντανού όντος, είναι και η εντελέχεια του.

19. Περί Ψυχής II 412a 6-9

20. Περί Ψυχής II 412a 19-20

21. Περί Ψυχής 412a 20-24

22. Περί Ψυχής II 413a 21-22

Ένα έμψυχο όν διαφέρει από ένα άψυχο και γι αυτό το λόγο πρέπει να υπάρχουν συγκεκριμένα γνωρίσματα αντίστοιχα, με τα οποία θα αντιλαμβανόμαστε ποιο είναι έμψυχο, ποιο δηλαδή διαθέτει ζωή. Αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα είναι: ο νους, η αισθητική ικανότητα, η κινητική ικανότητα, η στάση στο χώρο, η θρέψη, η ανάπτυξη και η φθορά. Αν κάποιο όν διαθέτει κάποια από τα παραπάνω χαρακτηριστικά, τότε είναι έμψυχο. Δεν είναι απαραίτητο να διαθέτει ένα όν όλα τα παραπάνω γνωρίσματα για να χαρακτηριστεί έμψυχο. Και μόνο να διαθέτει την θρέψη ή την αίσθηση αρκεί για να το θεωρήσουμε έμψυχο²³. Ο Αριστοτέλης προσπαθεί να μας πείσει ότι καθεμία από τις παραπάνω ιδιότητες αποτελεί μια ψυχή ή ένα μέρος, το οποίο δεν μπορεί να διαιρεθεί. Για να μας το αποδείξει χρησιμοποιεί ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Μας προτρέπει να αφαιρέσουμε από ένα φυτό ένα μέρος και να το μεταφυτέψουμε κάπου αλλού. Το συγκεκριμένο μέρος του φυτού θα συνεχίσει να έχει ζωή. Από το παράδειγμα αυτό καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η ψυχή είναι μια για κάθε φυτό που βρίσκεται σε κατάσταση εν ενεργεία, αλλά και πολλές μαζί δυνάμει²⁴. Επίσης από τις παραπάνω ιδιότητες αυτές που αναφέρονται στον ορισμό της ψυχής είναι η διανοητική, η θρεπτική, η αισθητική και η κίνηση. Τις ιδιότητες αυτές διαθέτουν όντα που έχουν συγκεκριμένη μορφή και ενυπάρχουν σε ένα σώμα. Και σύμφωνα με τον ίδιο τον Αριστοτέλη, η ψυχή δεν είναι ούτε σώμα ούτε μπορεί να εννοηθεί χωρίς την ύπαρξη σώματος, αλλά αποτελεί στοιχείο του σώματος.

Σύμφωνα με αυτά που έχουν ειπωθεί από τον Αριστοτέλη οι ιδιότητες της ψυχής ιεραρχούνται ως εξής: α) ανάπτυξη και τροφή, β) κίνηση και αντίληψη, γ) νόηση. Το καθένα από τις παραπάνω ιδιότητες αντιστοιχεί στις παρακάτω βαθμίδες της ψυχής: α) θρεπτική ψυχή (φυτά), β) αισθητική ψυχή (ζώα) και γ) νοητική ψυχή (άνθρωπος). Θα πρέπει να γίνει κατανοητό πως όποιο όν διαθέτει τις ανώτερες ικανότητες της ψυχής, διαθέτει και όλες τις κατώτερες. Όλα τα φυτά αναπτύσσονται και τρέφονται για να είναι ζωντανά και αναπαράγονται διαιωνιστεί το είδος τους. Στους ίδιους ρυθμούς κινούνται και τα ζώα αλλά έχουν το πλεονέκτημα ότι μπορούν να κινηθούν και να αντιληφθούν χάρη στις αισθήσεις τους. Ο άνθρωπος κάνει ότι τα φυτά και τα ζώα αλλά διαθέτει και λογική²⁵. Μετά από την παραπάνω αναφορά στις ιδιότητες της ψυχής και τη διαίρεση τους, ο Αριστοτέλης θα προχωρήσει στην ανάλυση της κάθε βαθμίδας της ψυχής ειδικότερα και στα αντίστοιχα γνωρίσματα της.

23. Περί Ψυχής II, 413a 22-25

24. Περί Ψυχής II, 413b 16-19

25. Περί Ψυχής II, 414a 32-b 19

Η κατώτερη βαθμίδα της ψυχής, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι θρεπτική και από αυτήν ξεκινάει ο Αριστοτέλης. Η θρεπτική βαθμίδα, υπάρχει στα φυτά, στα ζώα και στον άνθρωπο και χάρη σε αυτήν υπάρχει ζωή στα όντα. Όπως γίνεται αντιληπτό ένα σώμα για να επιβιώσει χρειάζεται τροφή, η οποία του είναι απαραίτητη για να παραμείνει ζωντανό. Όμως το σώμα δεν θεωρείται πρώτη αρχή των όντων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της ψυχής. Ο Αριστοτέλης θεωρεί την ψυχή πρώτη αρχή των όντων, την θεωρεί κύρια αίτια για να σώμα ζωντανό, καθώς αποτελεί την αιτία της κίνησης και τον τελικό σκοπό²⁶. Στη διαδικασία της θρέψης, όπως τονίζει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, προβάλλονται τρία στοιχεία. Πρώτον, εκείνο που τρέφεται (δηλαδή το σώμα), δεύτερον εκείνο με το οποίο τρέφεται (δηλαδή η τροφή) και τρίτον, εκείνο που τρέφει (η πρωταρχική ψυχή). Όταν αναφερόμαστε στον άνθρωπο, η διαδικασία της θρέψης δεν έχει στόχο μόνο την επιβίωση του, αλλά στοχεύει και στην διαιώνιση του είδους του²⁷.

Στην συνέχεια, στο στόχαστρο του Αριστοτέλη βρίσκεται η αισθητική ψυχή και όπως υποστηρίζει ο ίδιος, η αίσθηση είναι αποτέλεσμα κίνησης και πάθους και την παρομοιάζει με ένα είδος αλλοίωσης. Με την έννοια αυτή θέλει να δείξει την μετατροπή του δυνάμει σε εντελέχεια, δηλαδή την εκπλήρωση του σκοπού ενός όντος. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος θεωρεί πως η αίσθηση υπάρχει με δύο τρόπους: εν ενεργεία και εν δυνάμει. Όταν γεννιέται ένα ον, διαθέτει την ικανότητα της αίσθησης αλλά δεν την χρησιμοποιεί αμέσως. Τα αισθητηριακά όργανα του σώματος ενεργοποιούνται, όταν τα εξωτερικά ερεθίσματα προκαλούν την αίσθηση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, κάθε αίσθηση να ξεχωρίζει συγκεκριμένες ποιότητες. Δηλαδή με την όραση ξεχωρίζουμε τα χρώματα, με την αίσθηση της γεύσης ξεχωρίζουμε τις γεύσεις των πραγμάτων, με την ακοή τους ήχους. Όσον αφορά την αίσθηση, ο Αριστοτέλης εισάγει μια ακόμη έννοια, την έννοια καθ'αυτά αισθητά, αυτά που είναι ιδιαίτερα σε κάθε αίσθηση. Και με αυτό τον τρόπο μειώνεται η περίπτωση πλάνης ή σφάλματος.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, υπάρχουν αισθητά, τα οποία γίνονται αντιληπτά από μια κοινή αίσθηση. Όπως για παράδειγμα ο φόβος, η ηρεμία, η κίνηση. Η πιθανότητα λάθους εδώ, όμως, είναι μεγάλη. Η κοινή αίσθηση μας βοηθάει τα ανόμοια μεταξύ τους πράγματα, δηλαδή το πικρό και το μαύρο. Αν και είναι αδιαίρετη, μπορεί να κινείται σε αντίθετες κατευθύνσεις και να βρίσκει τις διαφορές σε κάθε ποιότητα.

Η αίσθηση αποτελεί την αίσθηση του αισθητού της αντικειμένου. Δηλαδή, το αισθητήριο όργανο γίνεται όμοιο με το αντικείμενο. Όπως για παράδειγμα, όταν το μάτι βλέπει χρώματα γίνεται έγχρωμο, όταν το αυτί ακούει ήχους γίνεται ηχηρό. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τις άλλες αισθήσεις²⁸.

26. Περί Ψυχής II, 415b 12-14

27. Περί Ψυχής II, 416b 20-25

28. Περί Ψυχής II, 426b 9-13

Όμως, όπως τονίζει ο Αριστοτέλης υπάρχουν κάποιοι όροι που πρέπει να πληρούνται για να μπορέσουν τα αισθητήρια όργανα να αντιληφθούν τα εξωτερικά γνωρίσματα. Και συνεχίζει λέγοντας πως τα συγκεκριμένα εξωτερικά ερεθίσματα πρέπει να έχουν και μια συγκεκριμένη ένταση. Για παράδειγμα αν ο ήχος είναι σε πολύ χαμηλή ένταση τότε το αυτί δεν θα είναι σε θέση να το αντιληφθεί και ο συγκεκριμένος ήχος δεν θα γίνει αντιληπτός. Επίσης ένα εξωτερικό ερέθισμα για να γίνει άμεσα αντιληπτό πρέπει να διαθέτει ακόμη ένα χαρακτηριστικά διαφορετικά από εκείνα του αισθητήριου οργάνου. Το θερμό δηλαδή θα το αντιληφθούμε ευκολότερα εάν το χέρι μας είναι ψυχρό. Επιπλέον, τα χαρακτηριστικά του εξωτερικού ερεθίσματος δεν πρέπει να είναι υπερβολικά, καθώς το αισθητήριο όργανο μπορεί να καταστραφεί. Συγκεκριμένα, εξαιτίας ενός δυνατού ήχου μπορεί να χάσουμε την ακοή μας.

Άλλη μια διάκριση που κάνει ο Αριστοτέλης στα αισθητά είναι το κατά συμβεβηκός αισθητόν, στο οποίο δεν λειτουργεί μόνο η αντίληψη αλλά και η μνήμη και ο συνειρμός. Δηλαδή, όταν στο παρελθόν έχουμε έρθει σε επαφή με κάτι μπορούμε να θυμηθούμε γνωρίσματά του, την όψη του, την ύψη του, την γεύση του κ.λπ. Το ίδιο συμβαίνει και με τους ανθρώπους που μας περιβάλλουν και τις ιδιότητές τους.

Ο Αριστοτέλης τονίζει πως δύο είναι τα αδιαίρετα χαρακτηριστικά της ψυχής. Το ένα είναι η κίνηση και το άλλο η σκέψη, η αίσθηση και η κρίση. Πολλοί προγενέστεροι, όπως για παράδειγμα ο Όμηρος και ο Εμπεδοκλής υποστήριξαν πως η σκέψη και η αίσθηση ταυτίζονται, όμως στην πραγματικότητα είναι κάτι διαφορετικό²⁹. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος θεωρούσε πως οι προγενέστεροι υποστήριζαν αυτή την θεωρία ταύτισης, εξαιτίας της πίστης ότι η σκέψη είναι, όπως και η αίσθηση είναι κάτι σωματικό. Στην πραγματικότητα όμως, την αίσθηση την έχουν όλα τα ζώα, ενώ την σκέψη την διαθέτουν μόνο όσα ζώα διαθέτουν λογική.

Από όσα έχει αναφέρει ο Αριστοτέλης μέχρι στιγμής γίνεται κατανοητό πως η θρεπτική ικανότητα είναι απαραίτητη για την ύπαρξη ζωής- ψυχής στα όντα. Σε αντίθεση με την αισθητική που δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη των όντων. Όμως χάρη στην αισθητική ικανότητα τα ζώα μπορούν να επιβιώσουν και να κρατηθούν στη ζωή. Συγκεκριμένα μέσω των αισθήσεων και πιο συγκεκριμένα μέσω της αφής, της κίνησης και της γεύσης τα ζώα μπορούν να επιβιώσουν και να καθορίσουν την ποιότητα της ζωής τους. Οι υπόλοιπες αισθήσεις, όπως για παράδειγμα η όραση, η ακοή, η ομιλία δεν παίζουν καθοριστικό ρόλο στο παιχνίδι της επιβίωσης των όντων. Στην συνέχεια του έργου ο Σταγειρίτης φιλόσοφος θα αρχίσει να ασχολείται με την έννοια της φαντασίας, στην οποία θα αναφερθούμε σε παρακάτω κεφάλαιο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανώτερη ικανότητα της ψυχής, η διανοητική ψυχή. Όπως αναφέρει και ο Αριστοτέλης στο έργο του, ο νους είναι μέρος της ψυχής, και χάρη στην λειτουργία του μπορεί η ψυχή να αναγνωρίζει τα πάντα. Είδαμε προηγουμένως, στην ανάλυση της αισθητικής ψυχής ότι η αίσθηση είναι στην εν δυνάμει κατάσταση σε σχέση με τα αισθητά, έτσι και ο νους είναι στην εν δυνάμει κατάσταση σε σχέση με τα νοητά. Δεν «συναντάμε» τις ιδέες σε ολόκληρη την ψυχή, αλλά μόνο στη νοητική ψυχή, όπου εκεί δεν βρίσκονται σε κατάσταση εντελέχειας, αλλά σε κατάσταση εν δυνάμει³⁰.

Ο Αριστοτέλης στο έργο του παρομοιάζει το νου, με άγραφο πίνακα, όπου δεν υπάρχει τίποτα γραμμένο πάνω του σε εντελέχεια αλλά περιέχει δυνάμει αυτά που θα γραφούν σε αυτόν. Αρά το βασικό χαρακτηριστικό του νου είναι ότι βρίσκεται σε μια κατάσταση εν δυνάμει, αφού κανένα από τα όντα δεν είναι σε εντελέχεια πριν μπει στην διαδικασία της σκέψης³¹. Ένα επιπλέον γνώρισμα του νου είναι ότι δεν έχει μια ορισμένη μορφή, με αποτέλεσμα να μπορεί να δέχεται οτιδήποτε που έχει μορφή, γεγονός που τον καθιστά ικανό να σκέφτεται πιο καθαρά. Η συγκεκριμένη διαδικασία θα ήταν πιο δύσκολη αν και ο νους είχε μια μορφή, καθώς αυτή θα εισερχόταν ανάμεσα στον ίδιο το νου και το νοητό. Και εφόσον ο νους δεν διαθέτει μια ορισμένη μορφή, τότε δεν μπορεί να διαθέτει και κάποιο όργανο, ούτε όμως και ο ίδιος να αποτελεί όργανο του σώματος, γιατί κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι διαθέτει μια ορισμένη ποιότητα. Ενώ η ικανότητα για αίσθηση συνδέεται με το σώμα, ο ποιοτικός νους είναι χωριστός από αυτό³².

Στην πορεία του έργου του, ο Σταγειρίτης φιλόσοφος παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι αισθήσεις με βάση τα αισθητά αντικείμενα, αλλά και τον τρόπο που λειτουργεί ο νους με βάση τα νοητά αντικείμενα. Η αίσθηση δεν μπορεί να λειτουργήσει μετά από ένα πολύ δυνατό ερέθισμα,, για παράδειγμα όσον αφορά την αίσθηση της όσφρησης, μετά από μια πολύ έντονη μυρωδιά, δεν μπορεί να αισθανθεί οποιαδήποτε άλλη μυρωδιά. Το ίδιο όμως, δεν μπορούμε να πούμε ότι συμβαίνει και με το νου. Ο νους έχει την ικανότητα μετά από μια έντονη σκέψη ενός νοητού πράγματος, να εξακολουθεί να σκέφτεται νοητά πράγματα, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση επίλυσης ενός δύσκολου μαθηματικού προβλήματος. Με την βοήθεια της αισθητικής ικανότητας η ψυχή μπορεί να συλλάβει τις διάφορες ποιότητες, που σχετίζονται με την σάρκα. Αντίθετα, μέσω της διανοητικής ικανότητας, η ψυχή συλλαμβάνει την ουσία του σώματος.

30. Περί Ψυχής III, 429a 27-29

31. Περί Ψυχής III, 430a 1-2

32. Περί Ψυχής III, 429b 5

Όπως είδαμε και προηγουμένως, η ψυχή έχει την ικανότητα να συλλαμβάνει την μορφή, ενώ δεν έχει η ίδια μορφή. Αυτό εξηγείται με βάση τον τρόπο λειτουργίας της σκέψης. Κατά την διαδικασία της σκέψης, οτιδήποτε συλλαμβάνουμε με το μυαλό μας είναι άυλο και το μυαλό του ανθρώπου αυτόματα τα διαχωρίζει από την ύλη, εφόσον αυτή υπάρχει και τα επεξεργάζεται. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σκέψης είναι η ολοκληρωτική απουσία της ύλης. Όμως, τα νοητά πράγματα, περνούν στο μυαλό ως νοητικές εικόνες (φαντάσματα), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η σκέψη είναι εικόνα. Σε αυτό που δίνει ιδιαίτερη έμφαση ο Αριστοτέλης είναι ότι ποτέ η ψυχή δεν σκέφτεται χωρίς νοητική εικόνα (φάντασμα), η οποία λειτουργεί στην ψυχή όπως τα αισθήματα.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος στο έργο του αναφέρει πως, όταν σκεφτόμαστε μορφές χωρίς ύλη, τότε ο νους ταυτίζεται με το αντικείμενο της σκέψης του. Αυτό σημαίνει πως ο νους μπορεί να συλλάβει απόλυτα το αντικείμενο του και νοώντας αυτό νοεί και τον εαυτό του. Αυτό όμως μπορεί να παρερμηνευθεί και να θεωρηθεί ότι τα νοητά αντικείμενα έχουν μέσα νου. Εννοείται πως δεν είναι δυνατό να συμβεί κάτι τέτοιο, αυτό που πρέπει να κατανοηθεί είναι ότι ο νους έχει την τάση να ταυτίζεται δυνάμει με καθαρές μορφές. Ο νους είναι νοητός με τον ίδιο τρόπο που είναι και τα νοητά. Όπως τα νοητά δεν έχουν ύλη, έτσι και ο νους είναι χωρίς ύλη³³.

3β. Ο ποιοτικός και παθητικός νους

Ο Αριστοτέλης στο έργο του μιλώντας για το νου, τον διακρίνει σε παθητικό νου και ποιοτικό νου. Υποστηρίζει πως για όλα τα όντα που υπάρχουν στο φυσικό κόσμο, διαφορετικό πράγμα είναι η ύλη και διαφορετικό η αίτια και το ενεργητικό στοιχείο, που οδηγεί τα όντα στην πραγμάτωση. Για να κατανοήσουμε αυτό που αναφέρει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, μας φέρνει ένα παράδειγμα, το οποίο αφορά την τέχνη και την σχέση της απέναντι στην ύλη³⁴. Δηλαδή, τα χρώματα και τα υλικά περιέχουν την δυνατότητα ενός ζωγραφικού πίνακα, αλλά στην αρχική τους μορφή είναι μόνο ύλη. Η ύλη θα έχει φτάσει σε εντελέχεια και θα έχει πραγματώσει τον σκοπό της, όταν ενεργήσει το ποιοτικό αίτιο και δημιουργηθεί ο πίνακας.

Όπως τονίζει ο ίδιος, κάτι παρόμοιο με την παραπάνω κατάσταση συναντάμε και στην περίπτωση της ψυχής, καθώς και στην ψυχή υπάρχουν αυτές οι διαφορές. Όπως συμβαίνει στην περίπτωση της ύλης, έτσι και στην ψυχή υπάρχει ένας νους που μπορεί να γίνει όλα τα νοητά πράγματα. Και υπάρχει και ένα άλλο είδος νους, ο οποίος έχει τη δυνατότητα να τα πραγματώνει όλα, όπως για παράδειγμα το φως που κάνει όλα τα χρώματα να φτάσουν στην εντελέχεια τους³⁵. Το πρώτο είδος του νου, που λειτουργεί όπως ακριβώς και η ύλη, δηλαδή που έχει την ικανότητα να γίνεται τα πάντα, ονομάζεται παθητικός νους, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Το δεύτερο είδος νου, που μπορεί να δημιουργεί τα πάντα, αυτό δηλαδή που αποτελεί το ποιοτικό αίτιο των πραγμάτων, ονομάζεται ποιοτικός νους. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, εφόσον έχει κάνει την παραπάνω διάκριση προσπαθεί να βρει τον τρόπο λειτουργίας του και την σχέση που έχουν μεταξύ τους. Και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο ποιοτικός νους είναι πιο πολύ πολύτιμος από τον παθητικό, όπως ακριβώς και η αρχή από την ύλη.

Πολλοί μελετητές υποστηρίζουν ότι ο ποιοτικός νους ξεπερνάει τα ανθρώπινα μέτρα και σταθμά, και τον ταυτίζουν με τον θεϊκό. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι αυτός ο νους είναι θεϊκός αλλά ενυπάρχει στην ανθρώπινη ψυχή. Από την άλλη πλευρά βρίσκεται ο παθητικός νους, ο οποίος αποτελεί μια δυναμικότητα όπως αναφέρεται. Συγκεκριμένα ο παθητικός νους συλλαμβάνει τα νοητά και η σύλληψη αυτή συνιστά μια δυνάμει γνώση. Και στο σημείο αυτό δρα ο ποιοτικός νους, που ως μέσο, μετατρέπει τη δυνάμει γνώση του παθητικού νου, σε ενεργεία γνώση. Ο ποιοτικός νους γνωρίζει όλα τα νοητά και βοηθάει τον παθητικό νου, που βρίσκεται σε μια δυνάμει κατάσταση να συλλάβει το δυνάμει νοητικό αντικείμενο και να καταστήσει τη γνώση πραγματική και ενεργεία, γνώση σε εντελέχεια.

34. Περί Ψυχής III, 430a 10-14

35. Περί Ψυχής III, 430a 14-18

Σύμφωνα με αυτά που αναφέρει ο ίδιος ο Αριστοτέλης, από την στιγμή που ο ποιοτικός νους συνιστά ενέργεια χαρακτηρίζεται ως χωριστός, αμιγής και απαθής³⁶. Χαρακτηρίζεται χωριστός, γιατί, ενώ κατά την διάρκεια της ζωής του ατόμου βρίσκεται σε συνεργασία με τον παθητικό νου, μπορεί να χωριστεί από αυτόν. Δηλαδή είναι ανεξάρτητος και αμιγής από τον παθητικό και ο διαχωρισμός από το σώμα γίνεται από τον θάνατο. Αυτό συμβαίνει γιατί ο παθητικός νους αποτελεί οργανικό σώμα, όπως για παράδειγμα η αίσθηση και η φαντασία, και κατά συνέπεια δεν μπορεί να επιβιώσει μετά το θάνατο, αφού η καταστροφή του σώματος σημαίνει και καταστροφή του ίδιου.

Το αντίθετο συμβαίνει στην περίπτωση του ποιοτικού νου, ο οποίος μπορεί να υπάρξει και μετά θάνατον, είναι δηλαδή αιώνιος και αθάνατος. Όμως και ο ποιοτικός νους, όπως και ο παθητικός, μπορεί να γίνει απαθής. Αυτό συμβαίνει, επειδή η μνήμη την οποία συντηρεί ο παθητικός νους, καταστρέφεται και μαζί με αυτήν και οι σκέψεις, τα συναισθήματα και τα γεγονότα³⁷.

Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στο έργο του, τα γεγονότα της ζωής, επιδρούν αρχικά στον παθητικό νου και μέσω αυτού μεταφέρονται στον ποιοτικό. Με το θάνατο καταστρέφεται ο παθητικός νους και άρα ο ποιοτικός νους στερείται την επίδραση της ζωής. Το συμπέρασμα που προκύπτει με βάση όλα αυτά που έχει αναφέρει ο Αριστοτέλης όσον αφορά τον παθητικό και ποιοτικό νου είναι ότι αν και αιώνιος ο ποιοτικός νους και άυλος και ανεξάρτητος από τον παθητικό νου και από το σώμα, μετά το θάνατο δε δέχεται καμία επίδραση, δεν νοεί και δεν θυμάται.

36. Περί Ψυχής III, 430a 17-18

37. Περί Ψυχής III, 430a 22-25

3γ. Η σχέση σώματος και ψυχής

Στο έργο του «Περί Ψυχής», ο Αριστοτέλης διατυπώνει ξεκάθαρα την θέση όσον αφορά την ψυχή. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, η ψυχή δεν μπορεί να διαχωριστεί από το σώμα, αν και δεν είναι κάτι το υλικό. Αυτή η θεωρία του Αριστοτέλη, έρχεται σε σύγκρουση με την θεωρία του Πλάτωνα, ο οποίος υποστήριζε την αθανασία της ψυχής. Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, η ψυχή και το σώμα αποτελούν μια ενότητα, η οποία συμβαδίζει με την διάρκεια της ζωής του ανθρώπου. Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, το μόνο μέρος της ψυχής που συνεχίζει να υπάρχει και μετά θάνατον είναι αυτό του ποιοτικού νου³⁸.

Ο Αριστοτέλης θεωρεί την ψυχή μορφή, ενώ η ύλη είναι το σώμα και εντελέχεια του ζωντανού σώματος. Και εφόσον το σώμα αποτελείται από διαφορετικά όργανα, που το καθένα έχει διαφορετική λειτουργία, η ψυχή αποτελεί, σύμφωνα με τον ίδιο, την πρώτη εντελέχεια του σώματος³⁹. Αυτό που συμπεραίνουμε όσον αφορά την σχέση ψυχής και σώματος είναι πως η ψυχή συνιστά ουσία, γιατί είναι μορφή σώματος φυσικού, που έχει τη δυναμικότητα να ζει. Και η ουσία αυτή είναι εντελέχεια. Και συνεπώς η ψυχή είναι η εντελέχεια αυτού του σώματος.

38. Περί Ψυχής III, 430a 22-25

39. Περί Ψυχής III, 412a 19-20

4α. Ο προσδιορισμός της Φαντασίας στο «Περί Ψυχής»

Στο κεφάλαιο αυτό θα ασχοληθούμε αναλυτικά με μια έννοια που συναντάμε στο τρίτο μέρος του έργου του Αριστοτέλη «Περί ψυχής», την έννοια της φαντασίας. Αυτό που πρέπει να γίνει ξεκάθαρο από την αρχή του κεφαλαίου είναι ότι ο Αριστοτέλης δεν ταυτίζει την φαντασία ούτε με την αίσθηση ούτε με την διάνοια. Η φαντασία αποτελεί προϊόν της αισθητικής ψυχής και είναι μια ικανότητα, την οποία δεν συναντάμε στα ζώα, αλλά μόνο στον άνθρωπο. Αποτελεί προϊόν της αίσθησης, γιατί είναι συνδεδεμένη με το φαίνεσθαι. Μπορεί δηλαδή, να πραγματεύεται εικόνες με έναν ιδιαίτερο και ξεχωριστό τρόπο⁴⁰. Η φαντασία είναι μια ικανότητα στην οποία μπορεί ο άνθρωπος να βρεθεί όποτε το θελήσει και οποιαδήποτε στιγμή. Με την βοήθεια της φαντασίας ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να νιώσει διάφορα συναισθήματα, όπως θάρρος, χαρά, φόβο. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, ξεκαθαρίζει ότι η φαντασία δεν αποτελεί πεποίθηση, δηλαδή δεν λειτουργεί κάτω από την ενέργεια του αισθητού αντικειμένου⁴¹.

Για να κατανοηθεί καλύτερα αυτό που υποστηρίζει ο Αριστοτέλης, χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα. Συγκεκριμένα, λέει πως μέσα από τις αισθήσεις του ανθρώπου το μέγεθος του ήλιου μοιάζει τόσο μικρό όσο και το μέγεθος ενός ποδιού. Στην πραγματικότητα όμως, το μέγεθος του ήλιου ξεπερνάει και το μέγεθος της γης, είναι δηλαδή πολύ μεγαλύτερο. Συνεπώς, καταλαβαίνουμε πως η έννοια της φαντασίας είναι διαφορετική από την έννοια της πεποίθησης⁴². Ο ρόλος της αίσθησης, λοιπόν, περιορίζεται στο επίπεδο ενός απλού αισθητικού πάθους, το οποίο για να είναι ικανό να δώσει μια αληθή ή όχι πληροφορία για τα αντικείμενα, είναι πρώτα απαραίτητη η ερμηνεία τους από τη φαντασία. Αυτό που γίνεται κατανοητό είναι πως με την φαντασία το άτομο δημιουργεί εικόνες αλλά και η ίδια η φαντασία αποτελεί χαρακτηριστικό της ψυχής μας. Δηλαδή, μας βοηθάει να ξεχωρίζουμε να πράγματα και να αντιλαμβανόμαστε αν βρισκόμαστε σε κατάσταση αλήθειας ή πλάνης⁴³.

40. Περί Ψυχής III, 427b 14-17

41. Περί Ψυχής III, 427b 17-20

42. Περί Ψυχής III, 428b 3-4

43. Περί Ψυχής III, 427b 30- 428a 5

Ο Αριστοτέλης τονίζει και ξεκαθαρίζει πως η φαντασία δεν αποτελεί αίσθηση. Η όραση για παράδειγμα αποτελεί αίσθηση και μέσω της οποίας μπορούμε να αντιληφθούμε τι συμβαίνει γύρω μας, στην περίπτωση της φαντασίας τα πράγματα είναι διαφορετικά. Η φαντασία έχει την ικανότητα να δημιουργεί εικόνες στο μυαλό, χωρίς να υπάρχει ένα εξωτερικό αισθητό αντικείμενο και χωρίς να συμμετέχουν οι αισθήσεις. Για παράδειγμα, όταν ονειρευόμαστε, στον ύπνο μας σχηματίζουμε εικόνες στο μυαλό μας, χωρίς όμως να είναι σε λειτουργία οι αισθήσεις μας⁴⁴. Αντίθετα, αν η φαντασία ταυτιζόταν με την αίσθηση, τότε όλα τα όντα θα διέθεταν φαντασία, πράγμα το οποίο δεν υφίσταται, καθώς φαντασία διαθέτουν μόνο τα έμβια όντα. Οι αισθήσεις μας είναι πραγματικές, ενώ η φαντασία μας οδηγεί στην πλάνη. Επίσης, ο Σταγειρίτης φιλόσοφος ξεκαθαρίζει πως η φαντασία δεν αποτελεί γνώμη, καθώς η γνώμη οδηγεί στην πεποίθηση και απαιτεί λογική.

Και εφόσον, η φαντασία δεν αποτελεί ούτε αίσθηση ούτε γνώμη, προκύπτει το ερώτημα ποια είναι οι σχέσεις της με τις παραπάνω έννοιες. Πρώτα απ' όλα, η αίσθηση τροφοδοτεί με ζωή την φαντασία και η φαντασία, στη συνέχεια, τροφοδοτεί την πεποίθηση. Η φαντασία αποτελεί ένα είδος κίνησης, που δημιουργείται από την αίσθηση σε εντελέχεια. Αυτό σημαίνει ότι το ζώο που τη διαθέτει όχι μόνο να πράττει αλλά και να πάσχει. Έτσι, η φαντασία είναι συνδεδεμένη με την αίσθηση και την πίστη⁴⁵.

Ένα ακόμη στοιχείο που μας αναφέρει ο Αριστοτέλης για την φαντασία είναι ότι αποτελεί μια προέκταση της γνωστικής ικανότητας της ψυχής και μια από τις λειτουργίες της είναι η μνήμη. Σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, η μνήμη είναι πρώτη αντιληπτική ικανότητα της ψυχής, η κοινή αίσθηση. Και επειδή το αντικείμενο της μνήμης τοποθετείται στο παρελθόν, ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να αντιλαμβάνεται το χρόνο. Δεν αναφέρθηκε προηγουμένως πως, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, κατά τη διαδικασία της νόησης λαμβάνουν χώρα δύο βασικά συστατικά: η φαντασία από την μια πλευρά και η υπόληψη από την άλλη. Και καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι εφόσον θεωρούμε πως με την φαντασία μπορούμε να δημιουργήσουμε μέσα μας εικόνες, τότε η φαντασία είναι μια δύναμις ή έξις, που μας βοηθά να κατανοήσουμε τι ακριβώς συμβαίνει γύρω μας, να διακρίνουμε τα πράγματα και να κατανοήσουμε αν βρισκόμαστε σε κατάσταση πλάνης ή όχι.

44. Περί Ψυχής III, 428a 6-8

45. Περί Ψυχής III, 428b 10-17

Στο «Περί Ψυχής» στο απόσπασμα 428b 10-17, το οποίο αναφέρθηκε και παραπάνω, ο Αριστοτέλης θέτει την έννοια της κίνησης, αλλά και των κανόνων λειτουργίας που την διέπουν. Υποστηρίζει ο ίδιος, ότι κατά την διάρκεια της κίνησης ενός πράγματος υπάρχει πιθανότητα μαζί με αυτό και ένα άλλο. Δηλαδή, όπως αναφέρεται η κίνηση ενός πράγματος μπορεί να προκαλέσει κίνηση εταίρου πράγματος. Και με βάση τα παραπάνω, ονομάζει τη φαντασία κίνηση, η οποία δεν συμβαίνει χωρίς την αίσθηση και συνεπώς χρειάζεται όντα με αισθητήρια αντίληψη, αλλά και πράγματα που είναι αντικείμενα αίσθησης. Επομένως, κατά τον Αριστοτέλη η φαντασία και η αίσθηση συνδέονται στενά, ως συνεχόμενες κινήσεις. Η αίσθηση σε αυτό το σημείο λειτουργεί ως βασική προϋπόθεση για την ενεργοποίηση και την λειτουργία της φαντασίας. Και σε αυτό που καταλήγουμε είναι ότι μια κίνηση της αίσθησης προκαλεί μια κίνησης φαντασίας. Και όλο αυτό συμβαίνει ως εξής: εξωτερικό αισθητό αντικείμενο ενεργοποιεί την αίσθηση και έτσι η κίνηση του εξωτερικού αντικείμενου κάνει την αίσθηση να λειτουργήσει. Και αυτή με τη σειρά της, ενεργοποιεί την κίνηση της φαντασίας, αφού της παρέχει τις μορφές των αντικείμενων που έχει συλλάβει από τον κόσμο της εμπειρίας. Και εξαιτίας όλων αυτών των κινήσεων προκύπτει η εσωτερική εικόνα της φαντασίας, το «φάντασμα» όπως προαναφέρθηκε και όπως την ονομάζει ο Αριστοτέλης.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η φαντασία μπορεί να είναι αληθής ή ψευδής. Και σύμφωνα με την θεώρηση του Αριστοτέλη ότι η φαντασία αποτελεί κίνηση προερχόμενη από την αίσθηση, προκύπτει το συμπέρασμα πως η φαντασία διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος της αίσθησης που την προκαλεί. Οπότε, η φαντασία μπορεί να εμφανίσει τις εξής περιπτώσεις: α) η φαντασία εφόσον είναι αποτέλεσμα της αίσθησης, της οποίας ενώπιον βρίσκεται το αισθητό αντικείμενο, να είναι αληθής όση ώρα η αίσθηση είναι ενεργοποιημένη. Μόλις το εξωτερικό αισθητό αντικείμενο πάψει να είναι παρόν και η αίσθηση πάψει να λειτουργεί, τότε η φαντασία μπορεί να πάψει να είναι αληθής και να βρίσκεται σε πλάνη. β) η φαντασία που προέρχεται από την κατά συμβεβηκός αίσθηση, η οποία μπορεί να είναι ψευδής ακόμα και στην περίπτωση που το αισθητό αντικείμενο είναι παρόν και όχι μόνο όταν αυτό απουσιάζει. γ) τη φαντασία που ενεργοποιείται από την αίσθηση των κοινών αισθητών.

Από όσα αναφέρει ο Αριστοτέλης, η φαντασία μας οδηγεί σε κρίσεις που άλλοτε είναι σωστές και άλλοτε όχι. Για να μας οδηγήσει η φαντασία σε ορθές αποφάσεις, θα πρέπει να επεξεργαστεί η λογική τις εικόνες αυτές που έχουν προέλθει από την αίσθηση. Αυτή διαδικασία είναι εφικτή μόνο στον άνθρωπο, καθώς είναι το μοναδικό πλάσμα που διαθέτει νου, προκειμένου να μπορέσει να επεξεργαστεί τα δεδομένα, που διατηρεί η φαντασία⁴⁶.

46. Περί Ψυχής III, 429a 4-8

4β. Η σχέση της Φαντασίας με την αίσθηση, την επιστήμη και την νόηση

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναλύσουμε περαιτέρω έννοιες που αναφέραμε παραπάνω και θα ασχοληθούμε με την φαντασία και συγκεκριμένα με την σχέση της με την αίσθηση, την επιστήμη και την νόηση. Θα αναλύσουμε παραπάνω αυτά που υποστηρίζει ο Αριστοτέλης στο έργο του, όσον αφορά την φαντασία. Αρχικά ο Αριστοτέλης, προσπαθεί στο έργο του να αποδείξει την διαφορετικότητα των δύο λειτουργιών της ψυχής. Για να το αποδείξει αυτό θα αναφερθεί στην κατάσταση ύπνου, κατά την οποία σχηματίζονται στον κοιμώμενο εικόνες. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, όταν ένα άτομο κοιμάται τα αισθητήρια όργανά του δεν είναι ενεργά και δεν βρίσκονται σε λειτουργία. Συνεπώς η λειτουργία της όρασης δεν είναι ενεργοποιημένη και οι εικόνες που εμφανίζονται είναι φαντασιακές εικόνες, οι οποίες γίνονται αντιληπτές τη δεδομένη στιγμή του ύπνου, όχι από την αίσθηση αλλά από την φαντασία. Συνεπώς, όπως είδαμε και πιο πάνω, η φαντασία δεν ταυτίζεται με την αίσθηση, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη. Επίσης για να αποδείξει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος ότι η αίσθηση και η φαντασία δεν ταυτίζονται αναφέρει το γεγονός ότι τα ζώα διαθέτουν πάντα αίσθηση, όχι όμως φαντασία, κάτι που αναφέραμε και παραπάνω. Εάν η φαντασία ταυτιζόταν με την αίσθηση, θα την κατείχαν όλα τα ζώα, πράγμα που όπως υποστηρίζει ο Αριστοτέλης δεν μπορεί να ισχύει, καθώς το μυρμήγκι, η μέλισσα και το σκουλήκι δεν μπορούν να φανταστούν.

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει τον συλλογισμό του και θα υποστηρίξει ότι η φαντασία διαφέρει από την νόηση και την επιστήμη, καθώς οι δύο τελευταίες δε σφάλλουν ποτέ και αληθεύουν πάντοτε, ενώ η φαντασία μπορεί να μας οδηγήσει και σε πλάνη⁴⁷. Και έτσι προσπαθεί να αποδείξει ότι η φαντασία δεν είναι ούτε πίστη, καθώς αυτή μπορεί να είναι αληθής ή ψευδής⁴⁸. Για να αποδείξει την παραπάνω θέση, αναφέρει ότι την δόξα ακολουθεί η πίστη, γιατί δεν γίνεται να μην δείχνουμε πίστη στην γνώμη που έχουμε. Και είναι γνωστό ότι φαντασία διαθέτουν ορισμένα ζώα, ενώ πίστη κανένα. Συμπληρώνει την παραπάνω θέση, υποστηρίζοντας ότι η πίστη ακολουθεί τη δόξα, ακολουθείται με την σειρά της από την πειθώ και όλη αυτή η διεργασία καταλήγει στην λογική. Η τελευταία αυτή παρατήρηση, αποκλείει τα ζώα, καθώς αυτά σε καμία περίπτωση δεν διαθέτουν λογική και σκέψη, παρά μόνο ο άνθρωπος. Έτσι ακόμα και η δόξα για τους παραπάνω λόγους διαφέρει από την φαντασία, παρόλο που μπορούν και οι δύο να είναι άλλοτε αληθείς και άλλοτε ψευδείς.

47. Περί Ψυχής III, 428a 16-18

48. Περί Ψυχής III, 428a 18-24

Στους στίχους 428a 25- 428b 2 ο Σταγειρίτης φιλόσοφος παρατηρεί ότι η φαντασία δεν είναι ούτε γνώμη που τη συνοδεύει η αίσθηση, ούτε όμως και γνώμη που προέρχεται από την αίσθηση, αλλά και ούτε συνδυασμός αυτών των δύο. Ο συλλογισμός του Αριστοτέλη προχωράει με την θέση ότι στην περίπτωση που η δόξα θα συνδεόταν με την αίσθηση, το αντικείμενο και για τις δύο θα ήταν το ίδιο⁴⁹. Δηλαδή, όταν φανταζόμασταν ένα αντικείμενο λευκό, η γνώμη που θα είχαμε γι αυτό θα ήταν λευκό, αλλά και το αντικείμενο της αίσθησης θα ήταν πάλι το λευκό. Δεν θα μπορούσαμε να έχουμε την αίσθηση του λευκού και να πιστέψουμε για αυτό ότι είναι αγαθό. Στην περίπτωση αυτή η φαντασία θα ήταν η γνώμη που προέρχεται από τη μη συμβεβηκός αίσθηση. Για να γίνει πιο φανερή η διαφορά φαντασίας, αίσθησης και δόξας ο Αριστοτέλης παραθέτει ένα παράδειγμα⁵⁰. Το παράδειγμα αυτό το αναφέραμε και προηγουμένως, αλλά τώρα θα ασχοληθούμε λεπτομερέστερα. Όπως ήδη είδαμε, στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ο Αριστοτέλης εξετάζει την περίπτωση κατά την οποία το υποκείμενο, φαντάζεται χρησιμοποιώντας ψευδή στοιχεία προερχόμενη αίσθηση, ενώ η δόξα αληθεύει. Σύμφωνα με τον ίδιο, θα μπορούσε το υποκείμενο να έχει την αίσθηση ότι ο ήλιος έχει το μέγεθος ενός ποδιού, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν ισχύει κάτι τέτοιο, καθώς αποδεδειγμένα ο ήλιος είναι μεγαλύτερος από τη γη.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις, θα πρέπει το αντικείμενο της δόξας και της αίσθησης να είναι το ίδιο. Αν αυτό θεωρηθεί ως δεδομένο, στην περίπτωση που το υποκείμενο θεωρήσει αληθινό το ότι ο ήλιος έχει το μέγεθος ποδιού, τότε κατ' ανάγκη θα πρέπει να πάψει να πιστεύει ο ήλιος είναι μεγαλύτερος από την γη. Έτσι η τελευταία πρόταση θα θεωρηθεί δεδομένη, δηλαδή το υποκείμενο θα πάψει την αρχική του δόξα ή θα διατηρήσει τη γνώμη αυτή, η οποία θα μπορεί να θεωρηθεί και αληθής και ψευδής, πράγμα το οποίο δεν δύναται να υποστηριχθεί. Με το συγκεκριμένο συλλογισμό, ο Αριστοτέλης καταλήγει να αποδείξει ότι η φαντασία δεν αποτελεί ούτε σύνθεση δόξας-αίσθησης.

Στην συνέχεια διαχωρίζει την φαντασία σε τρία είδη, την αόριστη φαντασία, την αισθητική φαντασία και την λογιστική-βουλευτική φαντασία. Το πρώτο είδος της φαντασίας την αόριστη φαντασία, την αναφέρει στους στίχους 433b 31-434a 5. Στους στίχους αυτούς αναφέρει πως τα ονομαζόμενα ατελή ζώα, που έχουν μια και μοναδική αίσθηση, την αφή, διαθέτουν φαντασία, μια αόριστη μορφή της όμως. Στους συγκεκριμένους ζωντανούς οργανισμούς υπάρχει το αόριστο είδος φαντασίας.

49. Περί Ψυχής III, 428b 2

50. Περί Ψυχής III, 428a 24- 428b 2

Το δεύτερο είδος φαντασίας, την αισθητική φαντασία δηλαδή, ο Αριστοτέλης την θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση της την αίσθηση για να τεθεί σε λειτουργία. Από την άλλη πλευρά για να ενεργοποιηθεί η αίσθηση, είναι απαραίτητο να ενεργοποιηθεί το υποκείμενο που αισθάνεται, αλλά και το αντικείμενο που γίνεται αντικείμενο της αίσθησης. Επίσης, ο ίδιος μας πληροφορεί ότι η εν λόγω φαντασία εμφανίζεται σε κάθε ζώο⁵¹.

Το τρίτο είδος της φαντασίας που διακρίνει ο Αριστοτέλης στο έργο του, το ονομάζει λογιστική-βουλευτική φαντασία. Από την ονομασία, φαίνεται ότι στο τρίτο είδος της φαντασίας με κάποιον τρόπο συμμετάσχει ο λόγος και η κρίση (βουλευτική). Σε αυτό το είδος της φαντασίας ανήκει ο άνθρωπος, καθώς είναι το μοναδικό από τα έμβια όντα που διαθέτει λογική. Βεβαία, ο άνθρωπος διαθέτει και το δεύτερο είδος φυσικά, δηλαδή την αισθητική, αφού δεν είναι αναγκαίο κάθε φορά να σκέπτεται πριν ενεργήσει⁵².

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όσα υποστηρίζει ο Αριστοτέλης στο έργο του όσον αφορά την σχέση της φαντασία και της σκέψης. Το ερώτημα που προσπαθεί να απαντήσει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, αφορά στην θέση που μπορεί να έχει η φαντασία στις νοητικές διεργασίες. Δηλαδή τι ρόλο διαδραματίζει πως συνδέεται. Το απόσπασμα από το τρίτο μέρος του έργου «Περί Ψυχής» που εντοπίζεται να μελετά ο Αριστοτέλης τη φαντασία σε σχέση με τις διεργασίες τις ψυχές είναι οι στίχοι 431a 14-17. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα βλέπουμε ότι ο Αριστοτέλης άμεσα και αρκετά στενά τη διανοητική ψυχή, δηλαδή το μέρος της ψυχής εκείνο που τελούνται οι διανοητικές διεργασίες, με το προϊόν της φαντασίας, το φάντασμα. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα φαντάσματα ενεργοποιούν ή βοηθούν τη διανοητική ψυχή να λειτουργήσει. Ο Αριστοτέλης, εντοπίζει πως ο ρόλος των φαντασμάτων είναι περισσότερο ενεργητικός από των αισθημάτων για την αισθητική ψυχή. Με δεδομένα τα παραπάνω, καταλαβαίνουμε πως ο ρόλος της φαντασίας στην παραγωγή σκέψης και νοήματος είναι καθοριστικός και απαραίτητος βέβαια, καθώς η φαντασία με την παραγωγή του προϊόντος της, τις φαντασιακές εικόνες δηλαδή, συμμετέχει ενεργά για να μπορέσει η σκέψη να ολοκληρώσει τη διεργασία της. Δηλαδή, η φαντασία θα ήταν δυνατό να θεωρηθεί ως ένα μέρος της διαδικασίας της νόησης, με σκοπό η τελευταία να προβεί σε δημιουργία νοημάτων ή και αποφάσεων.

Και ο Αριστοτέλης συνεχίζει, αναφέροντας τον τρόπο με τον οποίο φαίνεται να συμβαίνει το παραπάνω. Ο τρόπος αυτός είναι ο εξής, η φαντασία διαμέσου της αίσθησης αποκτά τις αισθητικές εικόνες, δηλαδή τις μορφές των εξωτερικών αντικειμένων. Αυτές τις μορφές, τις παρέχει στη νόηση όταν αυτή θέλει να

51. Περί Ψυχής III, 434a 5-7

52. Περί Ψυχής III, 434a 5-12

ενεργήσει θετικά ή αρνητικά ή και ακόμα να επιδιώξει ή και να αποφύγει. Όπως τονίζει ο φιλόσοφος, είναι απαραίτητο μέσα στη ψυχή να υπάρχει η μορφή των αισθητών αντικειμένων, καθώς υποστηρίζει τα ίδια τα αντικείμενα είναι αδύνατο να υφίστανται εκεί.

Η παραπάνω διαδικασία, ισχύει και στην περίπτωση που η νόηση έχει να κάνει με αφηρημένες έννοιες. Ακόμη και για τις έννοιες αυτές, ο νους χρησιμοποιεί κάποιες μορφές που θα τον βοηθήσουν να σκεφτεί πρακτικότερα και για να μπορέσει το υποκείμενο να λαμβάνει τη γνώση και γενικότερα να ενεργεί με λογική και σκέψη.

Από το απόσπασμα 432a 3-14 κατανοούμε ότι για τον Αριστοτέλη, είναι πολύ σημαντικός ο ρόλος που διαδραματίζει η φαντασία στη διανοητική διαδικασία και αυτή η διατύπωση είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι η φαντασία από όργανο το οποίο κατεξοχήν οδηγούσε σε πλάνη, τώρα καθίσταται από τον φιλόσοφο σε απαραίτητο όργανο που συμμετέχει στην διαδικασία παραγωγής σκέψης και νοημάτων, με την παροχή του αντικειμένου της, δηλαδή του φαντάσματος.

Επίλογος

Σε αυτό το σημείο λοιπόν, θα σημειώσουμε συμπερασματικά ποια ήταν τα θέματα που μας απασχόλησαν στην μελέτη αυτή. Πρώτα απ' όλα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε ότι η ψύχη για τον Αριστοτέλη είναι η κύρια αρχή της ζωής, η αίτια της γέννησης και ζωής όλων των όντων. Θεωρεί την ψυχή, άυλη και ασώματη, η οποία όμως ενυπάρχει στο σώμα, χωρίς να υπάρχει ανεξάρτητα από αυτό. Σύμφωνα με τον ίδιο, το σώμα μαζί με την ψυχή αποτελούν τον άνθρωπο. Θεωρεί πως η ψυχή είναι η ουσία της ύλης και πως είναι η κινητήρια δύναμη του σώματος και σε κάθε σώμα αντιστοιχεί μια ψυχή. Στο έργο του Αριστοτέλη, βλέπουμε τον ίδιο να προχωράει στον διαχωρισμό της ψυχής σε είδη και συγκεκριμένα την φυτική ψυχή, την αισθητική ψυχή και την νοητική ψυχή. Αυτό που πρέπει να τονίσουμε είναι πως για τον Σταγειρίτη φιλόσοφο η πιο σημαντική λειτουργία της ψυχής είναι η νοητική, γιατί όπως υποστηρίζει ο νους αποτελεί θεϊκό στοιχείο για τον άνθρωπο, το οποίο συνεχίζει να υπάρχει μετά το θάνατο του σώματος. Και υποστηρίζει την αθανασία της ψυχής, όχι όμως σε όλα τα είδη της. Δηλαδή, υποστηρίζει την αθανασία της νοητικής ψυχής, καθώς όπως θεωρεί σε αυτό το είδος υπάρχει το θεϊκό στοιχείο.

Μια άλλη έννοια που εξετάζει ο Αριστοτέλης στο έργο του «Περί Ψυχής», είναι η έννοια της φαντασίας. Η φαντασία, με βάση αυτά που υποστηρίζει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος είναι προνόμιο των έμβιων όντων και συνεπώς του ανθρώπου. Την οποία όμως την διαφοροποιεί από την αίσθηση, την νόηση και την επιστήμη. Όπως καταλαβαίνουμε, η φαντασία είναι η ικανότητα που έχει κάθε ζωντανός οργανισμός να δημιουργεί μέσα του εικόνες, τις οποίες τις προμηθεύεται από την λειτουργία της αίσθησης. Όμως αυτές τις δύο έννοιες ο Αριστοτέλης δεν τις ταυτίζει, παρά μόνο τις συνδέει πού στενά, καθώς η φαντασία για να ενεργοποιηθεί έχει ανάγκη από το αντικείμενο της αίσθησης. Βλέπουμε, πως στο τέλος του έργο του ο Αριστοτέλης προσπαθεί να συνδέσει τη φαντασία με τη νοητική διεργασία, τονίζοντας τον σημαντικό ρόλο που κατέχει η φαντασία στη δημιουργία νοημάτων και αποφάσεων, μέσω του φαντάσματος.

Διαβάζοντας κανείς το έργο του Αριστοτέλη «Περί Ψυχής», συνειδητοποιεί πόσο σημαντικό έργο αποτελεί και πόσο επηρέασε μεταγενέστερους φιλοσόφους του ο Αριστοτέλης και συνεχίζει να επηρεάζει μέχρι και σήμερα. Πρόκειται για ένα έργο, το οποίο όταν διαβάσει κάποιος θα κατανοήσει καλύτερα την έννοια της ψυχής και θα εντυπωσιαστεί από όσα αναφέρει ο σπουδαίος φιλόσοφος.

Βιβλιογραφία

- **Ξενόγλωσση βιβλιογραφία, άρθρα**

Everson, Stephan, 1997, Aristotle on Perception, Oxford: Clarendon Press

<https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-psychology/>

- **Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία**

Αριστοτέλης, Άπαντα 40 «Περί Ψυχής», Μετάφραση: Αναστασία-Μαρία Καραστάθη, Αθήνα: Εκδόσεις «Κάκτος», 1997